

Олег МУРАВСЬКИЙ

**НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ:
ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНОЇ РОЗБУДОВИ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ
(ЛЮТИЙ – ВЕРЕСЕНЬ 1989 р.)**

Проаналізовано особливості створення осередків Народного Руху України (НРУ) в західноукраїнському регіоні під час перебудови. Охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію в УРСР, чинники, які сприяли утворенню рухівських структур або гальмували цей процес. Визначено дієвість методів, якими користувалася Комуністична партія України (КПУ) для стримування утворення альтернативної КПРС політичної структури, чисельність обласних організацій Руху, розглянуто їхні відносини з обкомами Компартії, які необгрунтовано критикували рухівців, зважаючи на те, що їхні документи «не містили конструктивних ідей, спрямованих на поглиблення перебудови». Зазначено, що більшість населення регіону підтримувала ідею державної незалежності України, схвально оцінювала діяльність опозиційних до КПУ організацій, зокрема й НРУ за перебудову.

Ключові слова: Рух, КПУ, Українська РСР, установча конференція.

Одним із позитивних наслідків перебудови для громадян Української РСР було толерування центральними та місцевими органами влади т. зв. «гласності», що стало особливо помітним після створення перших «неформальних» товариств, поетапного викриття злочинів радянської влади в духовній, мовній, культурно-освітній сферах, поширення критичних до Компартії настроїв тощо. Новий політичний курс також заклав підґрунтя до створення впливових політичних, опозиційних до влади сил, провідною з яких в Українській РСР став Народний Рух України за перебудову (після Другої конференції (1990) – Народний Рух України). Його основна електоральна база територіально була локалізована в західноукраїнських областях, що змушує сучасних дослідників вдатися до прискіпливого аналізу особливостей створення осередків Руху в регіоні, дослідження впливу провідних діячів на суспільно-політичні процеси у краї.

Створення осередків Руху в західноукраїнських областях нерозривно пов'язане із процесом організаційного оформлення республіканської організації НРУ за перебудову. Влітку 1988 р. на стихійних акціях у Львові, інших обласних центрах Західної України критики Компартії (КПУ) висловили пропозицію створити всеукраїнську опозиційну організацію – альтернативу КПУ. Однак протидія КПУ, з одного боку, та неорганізованість опозиційних сил – з іншого, унеможливили подібні ініціативи. Для прикладу, спроба Української Гельсінської спілки (УГС) створити Демократичний Фронт у Львові (липень 1988 р.) як прообраз Руху не увінчалася успіхом, зважаючи на значні проблеми організаційного характеру. Водночас, на думку А. Русначенка, влада ніяк не сприйняла б Народний Фронт, якби ініціатором

його створення виступили В. Чорновіл, брати Горині, І. Гель та інші дисиденти¹. Ініціативні комітети, які виникли з метою створення такої організації у центральних, східних областях УРСР, зіштовхнулися з іншою проблемою – низьким рівнем національно-політичної свідомості населення.

У листопаді 1988 р. з ініціативою створення Демократичного Фронту в УРСР виступила група науковців зі Спілки письменників України (СПУ) та Інституту літератури АН УРСР. Щоб запобігти утворенню нової політичної структури, КПУ планувала втілити в життя низку заходів, головними з яких мали стати: а) широке використання у друкованих засобах масової інформації (ЗМІ) листів, телеграм, які стосувалися «поточного політичного моменту»; б) створення теле-, радіопрограм, в яких було б показано «справжнє обличчя і наміри тих, хто рвався до влади»; в) вивчення передбачених законодавством Української РСР можливостей для розпуску низки національно-демократичних організацій².

Завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчук негативно сприйняв ідею створення всеукраїнської опозиційної до КПУ політичної організації³. На засіданні ініціативних груп щодо створення НРУ за перебудову 31 січня 1989 р. він виступив із різким осудом цієї ідеї, оскільки, на його думку, «за своїм характером, змістом, всеосяжністю проекти документів претендували на створення альтернативної КПРС політичної структури, яку можна було б використати проти єдності... держави». Водночас, наголошував Л. Кравчук, Рух не брав на себе відповідальності за політичну ситуацію в країні, а його документи «не містили конструктивних ідей, спрямованих на поглиблення перебудови»⁴. Усе ж таки, незважаючи на компартійний спротив, із значним доопрацюванням 16 лютого 1989 р. у «Літературній Україні» був опублікований проект «Програми Народного Руху України за перебудову».

Одразу після опублікування проекту в підконтрольних владі ЗМІ, «майже не торкаючись суті проекту... дописувачі розпочали шумливу розгнуждану кампанію проти авторів проекту, українських письменників та науковців»⁵, а проект названо антирадянським та антиконституційним. За словами одного з активних дописувачів інформаційного вісника Львівського Товариства Лева газети «Поступ»: «Складається враження, що зараз в Україні для робітників, селян і службовців немає важливішої проблеми, ніж засудження проекту програми Народного Руху України в підтримку перебудови. Є люди, які це роблять з власної ініціативи... Поки НРУ немає, тиснути на людей є чим – премією, відпусткою, місцем роботи»⁶.

Зважаючи на те, що значна частина суспільства, хіба що за винятком західних областей Української РСР, була ще не готова до створення організації за зразком

¹ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років / А. Русначенко. – Київ: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 263.

² Про деякі особливості суспільно-політичної обстановки у західному регіоні // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2166. – Арк. 6.

³ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні... – С. 263.

⁴ Тези виступу т. Кравчука на засіданні ініціативних груп по створенню НРУ в підтримку перебудови 31 січня 1989 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 34.

⁵ Відстояти програму НРУ // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 12.

⁶ Олекса В. Бійтесь бумерангу / В. Олекса // Поступ. – 1989. – № 4. – С. 2.

прибалтійських народних фронтів, а автори проекту відчували тиск з боку компартійних структур, до проекту було внесено пункт «про керівну роль партії». Його оприлюднення відкривало перед прихильниками Руху можливість розпочати процес організаційного оформлення товариства і, передусім, розпочати створення обласних осередків.

Оскільки понад 60% членів НРУ за перебудову на час установчого з'їзду 8–10 вересня 1989 р. були вихідцями із західних областей Української РСР⁷, стає зрозумілим, що основну ставку ініціатори створення Руху робили саме на цей регіон і особливо на Львівщину, адже: а) на час створення Львівського осередку Руху в місті функціонувала розгорнута мережа «неформальних» (не підзвітних владі) товариств, що значно полегшило організаційний процес; б) Львівський обком КПУ, який очолював Я. Погребняк, інколи «реагував на події» із значним запізненням, чим сповна користалися активісти Руху; в) більшість населення регіону підтримувала ідею державної незалежності України, відповідно, процеси перебудови розцінювали як перші кроки на шляху до цієї мети. Зрештою, соціологічні опитування свідчили, що найбільшу кількість прихильників Рух міг здобути саме у Львівській та Київській областях⁸.

Стурбовані швидкою політизацією населення, в доповідній записці ідеологічному відділу ЦК КПУ «Про громадсько-політичну ситуацію в м. Львові» його автори зазначали: «Ці процеси [перебудови – О. М.] широко проникали в трудові колективи, сільську місцевість, де опозиційні неформальні структури активно створювали свої первинні організації, які все більше отримували підтримку серед населення. В багатьох колективах і громадських організаціях їм не чиниться опору, як було раніше, простежуються пасивність та байдужість. Падає активність ЗМІ»⁹.

Справді, серед населення регіону ідея створення НРУ отримала цілковите схвалення, яке згодом переросте у відкриту боротьбу з членами КПУ. Так, тільки упродовж квітня (за місяць до установчої конференції Львівського осередку Руху) його активісти провели понад десять мітингів та демонстрацій, у підсумкових резолюціях яких висловлювали підтримку Руху.

Не маючи ні значних фінансових, ні агітаційно-пропагандистських засобів, ініціатори створення Львівської організації НРУ основну увагу приділили безпосередньому діалогу з населенням регіону: тільки впродовж березня–квітня 1989 р. активісти провели зустрічі з робітниками майже всіх великих підприємств Львова та області. Заходи дали неабиякі результати – первинні організації Руху, незважаючи на тиск дирекції, були створені на таких великих підприємствах, як «Кінескоп», Львівський автобусний завод (ЛАЗ), Львівський ізоляторний завод, Об'єднання ім. В. Леніна та ін.¹⁰. Проте у цей самий період осередки Руху майже не функціонували на селі, на слабкому рівні відбувалась агітаційна робота щодо створення осередків Руху на малих підприємствах¹¹.

Крім трудових колективів підприємств, Рух підтримали всі демократичні громадсько-політичні організації Львова. Зокрема, проект програми НРУ за перебудову

⁷ О Народном движении Украины за перестройку // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198.

⁸ Там само. – Арк. 203.

⁹ Об общественно-политической обстановке в г. Львове // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 186.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 34, 181.

¹¹ Проблеми та перспективи // Віче. – 1989. – № 8. – С. 3.

27 лютого схвалила Львівська філія УГС (за винятком пункту про керівну роль партії), 5 березня – Львівське обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка, 27 березня – Львівське відділення Спілки письменників України¹². Інтелектуальне ядро Руху становили працівники Інституту суспільних наук АН УРСР.

За даними Ініціативної координаційної Ради в Києві, на початку квітня 1989 р. на Львівщині понад 30 тис. осіб письмово підтримали НРУ і закликали до проведення установчої конференції. Кількісно найбільші осередки Руху діяли на Союзавтоматпромбуді, Львіватоменергоремонті, Львівтеплокомуненерго, Інституті суспільних наук, Кінескопі, Інституті прикладного і декоративного мистецтва та інших підприємствах і закладах¹³.

Активність рухівців змушувала КПУ шукати нові методи боротьби з громадською ініціативою, адже традиційні «запрошення на розмову» до обкому, райкомів Компартії та арешти активістів уже не приносили очікуваних результатів. Зокрема, 18 березня 1989 р. обговоренню суспільно-політичної ситуації на Львівщині присвячено Пленум Львівського міськкому Компартії України за участю секретаря обкому партії М. Василіва та другого секретаря міськкому партії О. Грибана. Пленум відхилив ідею створення Руху і вважав «недопустимим участь членів КПРС у створенні осередків народного руху, оскільки окремі положення проекту програми суперечили вимогам статуту та програми КПРС»¹⁴.

Усе ж, попри ідеологічно-організаційні перешкоди влади, 7 травня 1989 р. у приміщенні Будинку архітектора відкрився установчий з'їзд Львівської регіональної організації НРУ за перебудову. У його роботі взяли участь 188 делегатів, які представляли первинні осередки Руху, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Товариства Лева, російське товариство Друзів українського мистецтва та літератури, «Меморіал», асоціацію «Зелений світ» та низку інших організацій¹⁵.

Практичну роботу осередок вів у 12 комісіях¹⁶. У своїй діяльності до схвалення власного Статуту або ж до прийняття Статуту НРУ за перебудову республіканський установчий з'їзд вирішив керуватися проектом НРУ за перебудову, що був опублікований 16 лютого 1989 р. у «Літературній Україні». Підсумком тривалих дискусій стало створення Львівської регіональної організації НРУ за перебудову, а також було обрано її керівні органи – Президію та Раду (48 осіб). Крім організаційних питань, на установчому з'їзді прийнято «Декларацію Львівської регіональної організації НРУ за перебудову», в якій відкинено керівну роль партії, натомість запропоновано перетворити СРСР «у союз суверенних республік на засадах федерації»¹⁷.

Реакція Львівського обкому КПУ на події 7 травня стала очікуваною для рухівців: оскільки перешкодити створенню регіонального осередку обком КПУ вже не міг, керуючись інструкціями ідеологічного відділу ЦК КПУ, він вирішив пригальмувати

¹² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні... – С. 265–266.

¹³ Рух народного поступу сталевий // Поступ. – 1989. – № 3. – С. 3.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1 – Спр. 42. – Арк. 44.

¹⁵ О совершенствовании работы с политизированными обеденениями // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 68.

¹⁶ Резолюція № 1 про створення Львівської регіональної організації Народного руху України за перебудову // ЦДАГО України. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 34.

¹⁷ Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – С. 35.

роботу рухівців шляхом морально-психологічного тиску на його провідних діячів (членів Президії та Ради). Представників Львівської регіональної організації НРУ викликали на розмову до першого секретаря Львівського обкому КПУ Я. Погребняка, який намагався переконати рухівців у відсутності потреби створення нової політичної сили, адже «перебудова під розумним керівництвом партії набула значного розмаху і йде в необхідному напрямку»¹⁸.

Установчий з'їзд Львівської регіональної організації НРУ виявив низку цікавих тенденцій. По-перше, про установчу конференцію Львівської організації Руху партійні чиновники дізналися із значним запізненням, коли вплинути на перебіг подій було вже майже неможливо. За словами Я. Погребняка: «Ніхто з членів партії не лише не прийшов порадитись до обкому, але навіть не повідомив про довершений факт» – створення організації¹⁹.

По-друге, КПУ, яка рішуче виступала проти створення Руху, «випустила ініціативу із своїх рук», ізолювавшись від процесу створення цієї організації. З цього приводу голова львівського міськвиконкому Б. Котик (жовтень 1989 р.) зазначав: «Ми мали змогу організувати могутню підтримку політики партії, значно прискорити демократичні процеси в суспільстві. Не вийшло. Буквально до останнього часу не дозволяли комуністам співробітничати з «Рухом», подекуди навіть казали про несумісність членства в партії з участю в роботі цієї вельми впливової в народі організації. Що ж тепер дивуватися, що нині першу скрипку в «Русі» граємо не ми?»²⁰.

Організаційне оформлення осередків Руху в інших обласних центрах Західної України мало свої особливості, проте спільною та визначальною рисою у створенні осередків Руху була їхня нищівна критика місцевими обкомами КПУ. Львівський регіональний осередок Руху займав особливе місце в загальній структурі організації, проте першою в Українській РСР було створено Тернопільську крайову організацію НРУ за перебудову. 24 березня, майже відразу після опублікування проекту програми НРУ за перебудову «Літературною Україною», у приміщенні обласної організації Спілки письменників України відбувся установчий з'їзд, який завершився створенням осередку Руху. Очолив організацію поет М. Левицький²¹. Згодом під тиском обкому КПУ окремі громадсько-політичні діячі вийшли зі складу крайового Руху²².

Після створення обласної організації НРУ Тернопільський обком КПУ приймає постанову «Про посилення впливу на політичну ситуацію в області», в якій для «упередження націоналістичних та інших антигромадських проявів» передбачає створення «групи з координації дій партійних, радянських та правоохоронних органів»²³. Також сприяти стабілізації політичної ситуації в області мали би такі

¹⁸ *Голубець М.* Народний Рух України: Львівщина. Рік перший / М. Голубець. – Львів: ПОЛЛІ, 1998. – С. 16.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. – Київ: Знання України, 1992. – С. 8.

²¹ *Гончарук Г.* Народний Рух України: Історія. – С. 34.

²² *Квасновський В.* Пробудження: 1989 / В. Квасновський. – Тернопіль: Термо-граф, 2005. – С. 46.

²³ Інформація Тернопільського обкому КПУ про хід виконання постанови ЦК Компартії України від 6 травня 1989 р. «Про деякі тенденції політичної обстановки в республіці» // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 77–78.

заходи, як: а) взаємне інформування обкому Компартії і партійних комітетів на місцях; б) проведення соціологічних досліджень та постійних діалогів зі студентами вузів та місцевими жителями; в) налагодження «індивідуальної виховної роботи з лідерами політизованих самодіяльних формувань»²⁴.

Після утворення Київського осередку Руху завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчук, який був присутній на конференції 1 липня 1989 р., визнав незворотність процесів, пов'язаних із створенням НРУ за перебудову, і заявив, що «відділ не виступав і не виступає проти Руху»²⁵. Проте навіть після запевнень Л. Кравчука КПУ й надалі безуспішно продовжувала гальмувати подальше розгортання рухівських структур.

Упродовж серпня 1989 р. триває організаційне оформлення інших осередків Руху в обласних центрах Західної України. 13 серпня відбулася установча конференція НРУ за перебудову в Івано-Франківську. 110 делегатів обрали керівний орган осередку – Координаційну Раду у складі 11 осіб, та прийняли низку звернень²⁶. Надалі Івано-Франківська обласна організація НРУ виявилася однією з найактивніших у структурі Руху, а її чисельність на момент Других Всеукраїнських зборів НРУ становила близько 15 тис. осіб²⁷. Так, для прикладу, ідентична за кількістю населення Сумська область нараховувала 900 активістів НРУ.

19 серпня 1989 р. на установчій конференції у приміщенні обласного театру ляльок було створено Волинську обласну організацію НРУ за перебудову. Одразу ж Рух де-факто став «центром усіх опозиційних сил, координатором і натхненником боротьби проти старих політичних структур»²⁸.

Згодом, 24 серпня 1989 р., на установчій конференції в Ужгороді 280 делегатів висловили бажання створити місцевий осередок НРУ за перебудову (23 вересня відбулося організаційне оформлення обласної організації Руху)²⁹. Таким же підсумком завершилися збори активістів руху 27 серпня 1989 р. у Чернівцях. Новостворена організація Руху також прийняла низку резолюцій щодо української мови, екології, національної символіки. Збори завершилися санкціонованим мітингом за участю близько 2,5 тис. осіб, завдяки якому про подію стало відомо широкій громадськості міста³⁰.

Аналізуючи процес розбудови НРУ за перебудову, зазначимо, що серед західноукраїнських областей найбільший партійний спротив рухівці одержали на Закарпатті, а найменший – на Волині, де установча конференція проходила за участю представників обкому КПУ і місцевих органів влади. У Закарпатті, виступаючи на пленумі обкому КПУ 16 червня 1989 р., перший секретар Г. Бандрівський різко засудив ідею створення

²⁴ Там само.

²⁵ Про установчу конференцію Народного руху України міста Києва та Київської області // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 78.

²⁶ Інформація об оперативній обстановке в республіке на 13 августа 1989 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. – 32. – Спр. 2676. – Арк. 16.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 52.

²⁸ Волинь на злам століть: історія краю (1989–2000). – Луцьк, 2001. – С. 15.

²⁹ Інформація об оперативній обстановке в республіке на 24 сентября 1989 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 17.

³⁰ Інформація об оперативній обстановке в республіке на 27 августа 1989 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 48.

осередку Руху, зважаючи на те, що «в проєкті програми НРУ є чимало цілей, які йдуть врозріз з вимогами перебудови, по суті, проголошують ідеї національної відокремленості, проглядаються намагання стати структурою, опозиційною КППС»³¹. Загалом Рух у Закарпатській області функціонував формально: станом на жовтень 1990 р. крайова організація працювала як розширений актив у складі Крайвиконкому та декількох десятків активістів у районах області. Сама ж крайова Рада майже розпалася, що, за словами її голови П. Чучки, сталося через «формалізм і випадковість, допущені при її обранні»³².

Отже, у першій половині 1989 р. в УРСР закладено підґрунтя для створення всеукраїнської опозиційної політичної сили, яка, як показав час, зуміла створити реальну конкуренцію КПУ та стати координаційним органом національно-демократичних сил. Найбільшу підтримку ідея створення Руху отримала серед населення західноукраїнських областей, яке відзначалося високим рівнем національної свідомості. Під час створення обласних організацій Руху їхні активісти допустили низку як стратегічних, так і тактичних помилок, найважливіші з яких: а) осередки організували форсовано, через що до їхнього складу потрапляли «випадкові люди» із сумнівним минулим (це дискредитувало організацію, значно звужувало її соціальну базу); б) активісти Руху майже не проводили агітаційної роботи у сільській місцевості та серед національних меншин регіону, які переважно не розуміли програмних завдань майбутньої організації, побоювалися погіршення міжнаціональних відносин, що відштовхнуло від організації багатьох відомих у регіоні громадсько-політичних та культурних діячів.

Oleh Muravskiy. People's Movement of Ukraine for Reconstruction: features of institutional development in the Western Ukrainian region (February-September 1989)

This paper is specifically concerned with features of creating centers of the People's Movement of Ukraine (NRU) in the Western Ukrainian region during the restructuring. The socio-political situation in the Ukrainian SSR, factors that contributed to the formation of the Rukh structures or slowed down this process are characterized. Methods used by the Communist Party of Ukraine (CPU) to deter the formation of an alternative CPSU of the political structure and their efficiency is shown. The number of regional organizations of the Movement and their relations with the regional committees of the Communist Party were considered. It is noted that the majority population of the region supported the idea of Ukraine state independence and approvingly evaluated the activities of opposition organizations to the CPU, in particular, the Rukh for Reconstruction.

Keywords: Rukh, KPU, Ukrainian SSR, constituent conference.

³¹ Координаційній Раді НРУ // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 76.

³² Мандатній комісії НРУ. Пояснювальна записка // ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 38.